

ДРУКОВАНІ ВИДАННЯ 1914–1939 рр. ПРО ДЕРЖАВНІ СИМВОЛИ УКРАЇНИ

Любов Кужель

науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаніка

Проаналізовано видання і публікації 1914–1939 рр. про державні символи України (герб, прапор, гімн). Розглянуто значення національної символіки як репрезентанта національної ідентичності та її роль у процесі державотворення.

Ключові слова: герб, прапор, гімн, Україна.

This paper examines 1914–1939 publications on the national symbols of Ukraine (the coat of arms, the flag, and the anthem). The paper discusses the significance of national symbols as representation of national identity and their role in the state-building process.

Keywords: coat of arms, flag, anthem, Ukraine.

Державна символіка — це зовнішні атрибути держави, які репрезентують національно-державницьку ідею. Державні символи — частина більш широкого поняття «атрибути державності», які включають конституцію, парламент, уряд, законодавство тощо [26, с. 130-131].

Як суверенна держава Україна має власні державні символи — стяг із синьої (або блакитної) і жовтої (або золотої) смуг; Державний Герб України (ст. 20 Конституції України, 28 червня 1996 р.). Верховна Рада Малим Державним Гербом України 19 лютого 1992 р. затвердила тризуб — знак княжої держави Володимира Великого, історичний символ Української держави [20]. Великий державний герб ще не затверджений. Законом від 6 березня 2003 р. затверджений Державний Гімн України — «Ще не вмерла України ні сила, ні воля» (перший куплет і приспів пісні на слова Павла Чубинського, музику Михайла Вербицького).

Кожен з цих символів сьогодні є об'єктом ґрунтовних досліджень істориків, зокрема геральдистів. Серед них відзначимо праці Андрія Гречила, зокрема «Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках» [9], «До питання про національний прапор» [7], «Проекти герба та печатки Української

Держави Павла Скоропадського» [8]. Заслугує на увагу монографія Олександра Белова і Георгія Шаповалова, в якій досліджено історію вивчення українського тризуба у XIX — на початку XXI ст. [1]. Проте їхнє трактування тризуба як «знаку якоря» не є загально визнаним.

Сьогодні в розпорядженні істориків — численні архівні матеріали, які не завжди були доступними в умовах бездержавності, причому більшість з них оцифровані і є у вільному доступі в інтернеті.

У пропонованому дослідженні маємо на меті проаналізувати видання і публікації 1914–1939 рр. про державні символи України. Джерелом інформації про такі публікації є багатотомний бібліографічний покажчик «Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939», т. 1-4, над яким працює група наукових співробітників відділу наукової бібліографії ЛННБ України ім. В. Стефаника [39-44].

Історики зазначають, що поява державних символів тісно пов'язана з національно-визвольними рухами. Вибір самих знаків переважно спирався на історичні традиції відповідних держав. Так, поєднання синьо-жовтих кольорів в українській символіці датують 1848 роком, пов'язуючи це з українським визвольним рухом на західноукраїнських землях, які тоді перебували у складі Австро-Угорщини. Тоді ж, за ініціативою Головної Руської Ради, за національну символіку галицьких українців було прийнято синьо-жовтий прапор і герб із зображенням золотого лева на синьому полі [9, с. 115].

На українських землях, що входили до складу царської Росії, питання про національні кольори порушується щойно після революції 1905–1907 рр. Так, в березні 1914 р. з нагоди ювілею Т. Шевченка за почином львівських студентів на маніфестацію під жовто-блакитними прапорами вийшло київське студентство. Про це згадував Дмитро Дорошенко, український політичний діяч, дипломат, історик, який входив до Української Центральної Ради, а за Гетьманату — до уряду Української Держави [16, с. 74-75].

Найбільшу увагу відродженню та утвердженню національних символів було приділено за часів Української революції 1917–1921 рр., коли українська державність вперше у XX ст. на короткий час стала реальним фактом.

У досліджуваний період історії розвиток національної символіки, її витoki та становлення висвітлені у працях М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, С. Томашівського В. Дзіковського, О. Пастернака, Т. Скотинського та інших відомих істориків.

Українській символіці присвятив свою статтю «Герб України» стрілецький літописець підхорунжий УСС Василь Дзіковський і опублікував її у часописі «Світ» (1917 р.). Цього ж року праця вийшла окремим виданням [13]. Автор висвітлив історію українського герба, розглядаючи символи: тризуба, золотого лева, козака з мушкетом і архангела Михаїла. Розмірковуючи над кожним з цих символів, він дійшов висновку, що найбільш прийнятним гербом для всієї України буде Архистратиг Михаїл, бо це найдавніший герб: «Найголовнішим аргументом проти Архангела Михаїла було, що він є польською видумкою і не сягає поза 1569 рік. Тим часом до історії Райхеля, мали його українські князі на соборі в Констанції, — отже майже триста літ раніше перед появою так званого польського Архангела. Дуже можливе, властиво певне, що цей польський Архангел перероблений з того старого і приміненний до потреб польської державности. Коли справа так представляє ся, то час повернути Архангелови належне йому місце, а тим самим відпадає проєкт змінити його Запорожцем або й зовсім усунути з гербу. Треба тільки скинути накинений Польщею шаблон і дати стару українську подобу, а матимем герб гарний, не наслідуваний, герб якого не має ні один нарід Європи...» [13, с. 25]. У праці В. Дзіковський розглянув також ідею створення загальноукраїнського герба Українськими січовими стрільцями, малюнок якого виконав І. Іванець, а над його створенням працювала група УСС: «працею около виготовлення гербу зайнялася тодішня пресова квартира УСС в полі — і по якимсь часі виготовила взорець укр. гербу, проєкту четаря І. Іванця» [13, с. 30]. В. Дзіковський запропонував прийняти за герб України герб проєкту УСС і подав його докладний опис: «Святий Михайло стоїть в чоловічій поставі на синім полі. Голова відкрита, в сийві. Архангел вбраний в золоту панцирну зброю. Правицею підносить срібний меч, в лівій руці щит. Крила золоті, розвинені до лету. На щиті золотий лев з короною, в синім полі. Лев звернений в право, спинає ся на скалу. Хвіст піднесений до гори. Поле на щиті синє» [13, с. 30]. Автор також описав

проект герба, який створили Юліан Буцманюк і Осип Курилас. Василь Різниченко у рецензії на цю працю віддав перевагу символу Архангела Михаїла [34].

Видавниче Товариство ім. І. Франка, створене влітку 1916 р. у таборі полонених у Фрайштадті (Австрія), видало накладом 2000 примірників таборовий ілюстрований календар під назвою «Розвага» на 1916 і 1917 роки, останню сторінку якого прикрасив національний герб України роботи Миколи Голубця [35]. У цьому ж календарі поміщена стаття Василя Сімовича під псевдонімом Василь Верниволя «Наш національний герб і наш національний колір» [35, с. 50-53]. На думку В. Сімовича, українським національним гербом має бути «золотий лев на синьому полі; лев здіймається на скелю, хвіст піднятий до гори, на голові корона». Хоча він визнає, що це герб Львова часів Галицько-Волинської держави XIV ст., але, порівнявши його в хронологічній площині з гербом Києва («архангел Михаїл у збруї, права рука піднята вгору тримає меч, а ліва щит»), який він датує XVII ст., В. Сімович безапеляційно робить висновок, що національний колір — жовто-синій, а національний герб — лев.

Цікаво, що в проекті Великого Державного Герба України, розробленого ще на початку 2000-х років, але досі не затвердженого, присутній лев, за якого так ратував Василь Сімович. За проектом Великий Герб України складається з трьох основних частин: тризуба, герба війська запорізького праворуч (козак з мушкетом) і герба королівства Галичини і Володимирії (лев на задніх лапах). Такий герб символізує соборність України (Схід і Захід).

Українською геральдистикою цікавився також М. Грушевський [18], який був добре обізнаний із загальним розвитком сфрагістики й геральдики. Основний доробок М. Грушевського у цій галузі викладено в його праці «Ілюстрована Історія України» (Відень, 1921) [11]. Видання оформив відомий український графік й архітектор Василь Кричевський, з яким у М. Грушевського були дружні стосунки. У книжці, зокрема, поміщено зображення різних монет, гербів, печаток, прапорів. З початком української національної революції 1917 р., коли виникло питання про символіку УНР, Михайло Грушевський поставився до цього з великою відповідальністю, адже його зобов'язувала урядова посада

і науковий авторитет. У названій праці у розділі «Українське відродження» зазначено, що восени 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку, а 14 січня 1918 р. Центральна Рада прийняла закон про флот УНР і затвердила прапор, на якому зображено золотий тризуб. Цей факт описав і Дмитро Дорошенко в «Історії України 1917–1923. Том 1: Доба Центральної Ради»: «18 січня 1918 р. Мала Рада затвердила предложений членом Української Центральної Ради, міністром морських справ Дмитром Антоновичем проект українського прапору, вироблений Українською Морською Радою. Прапор виглядав так: матерія складалася з двох смуг, вгорі жовта, внизу синя, на синій золотий знак кн. Володимира — Тризуб з хрестом угорі» [15, с. 192-195]. Вчений цитує Д. Антоновича: «Комісія Малої Ради нізащо не хотіла допустити цей проект на збори Малої Ради, вимагаючи, щоб хреста було викинуто. Але Морська Рада уперто стояла на своєму, заявляючи, що без хреста на прапорі моряки не вийдуть в море. Комісія мусіла уступити, і на пленумі Малої Ради Д. Антоновичу вдалося провести проєкт майже без дебатів» [15, с. 384].

Військовий і громадський діяч, капітан-лейтенант Українського Державного Флоту Святослав Шрамченко описав малюнок прапора у статті «День Української Державної Фльоти»: «Воєнний Прапор Української Держави: білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на чотири рівні частини. Ширина хреста одна одинадцята всієї довжини прапору. Відступивши на 1/8 ширини хреста, проходить коло нього ж, такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж, відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків міститься гюйс: національний прапор держави (складений з синьої і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золотий тризуб з хрестом, такої ж ширини, як хрест і в 1 і пів рази вищий своєї ширини» [47, с. 14]. Святослав Шрамченко зазначив, що на прапорах, які мають репрезентувати Українську Державу за кордоном, повинен бути герб — тризуб з хрестом. Зауважимо, що кольори державного герба не були затверджені законом, але творці численних емблем для державного вжитку завжди зображали тризуб золотом на блакитному полі.

Після проголошення 22 січня 1918 р. Центральною Радою Четвертого Універсалу про незалежність України питання про герб вимагало негайного вирішення. Виникла дискусія з приводу того, яким має бути державний герб УНР. Існувало два напрями вибору герба Української Держави: історичний (спирався на державно-історичну традицію української нації) та «сучасний» (пропонував для нової Української Держави виробити і нову гербову відзнаку). Прихильники історичного напрямку як державний герб пропонували тризуб, козацьку печатку Війська Запорізького із зображенням козака з мушкетом і герб із зображенням Архистратига Михаїла. «Сучасний» напрям репрезентували представники соціалістичних кіл, погляд яких якоюсь мірою поділяв і М. Грушевський. Учений мав свій варіант Великого герба УНР, який і запропонував на розгляд комісії. Тризуб там був як один з елементів, що уособлював княжу добу. Крім нього, було запропоновано зображення того ж козака з мушкетом, як символ Козацької держави, святого Юрія з галицько-волинським левом на щиті, а також два давні герби Києва та Львова. Центральним зображенням герба мав стати золотий плуг на синьому полі як символ новітньої творчої мирної праці. Вінчав гербовий щит голуб з гілкою оливи, як вісник національного замирення і спокою, а щитоносцями були робітник з молотом і селянка з серпом. Ці символи, на думку Грушевського, засвідчували культурний і мирний характер УНР [12, с. 98]. Зауважимо, що присутність у проекті герба міста Львова, який не належав до УНР, є одним із кращих доказів соборницького мислення М. Грушевського як історика й державного мужа.

Зазначимо, що спочатку М. Грушевський пропонував різні варіанти герба України, не прив'язані до нашої історії, бо вважав, що, «відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити нові державні і громадські форми і емблема того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відродження старого...». Ось тому він пропонував такі варіанти герба: «золоті (жовті) звізди на синім тлі, по числу земель нової Української республіки, або золоту букву У (Україна), або У. Н. Р. (Українська Народна Республіка)

на синім тлі», але проти таких варіантів герба виступили геральдисти, які входили до комісії, зазначаючи, що букви в гербі заборонені правилами геральдики [12, с. 97]. Про це йдеться в розділі «Український герб» у збірнику статей М. Грушевського «На порозі нової України» [12, с. 94-99].

Розпал українсько-більшовицької війни не дав змоги провести конкурс, та й Центральна Рада після останнього засідання в Києві 7 лютого була змушена переїхати до Житомира. 12 лютого 1918 р. у м. Коростені Мала Рада ухвалила закон, в якому записано, що «гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого» [9, с. 117]. Тризуб розроблений на основі знака Володимира Великого, за князювання якого Київська Русь досягла найбільшої могутності. Герб України символізував ідею Соборності — об'єднання всіх етнічних українських територій в одну державу, а оливковий вінок відображав мирну політику УНР. 22 березня 1918 р. тризуб, як головний елемент великого і малого державного гербів, затвердила Центральна Рада [15, с. 331].

Михайло Грушевський доручив розробити проекти малюнків герба та печатки Василю Кричевському. Художник виконав два варіанти герба. Тризуб було зображено без хреста. Проекти малюнків герба викликали дискусію серед діячів, які займалися цим питанням. Як зазначає А. Гречило, недоліками цих гербів була надмірна орнаментальна графічна манера, відсутність щита та й виконання у чорно-білій подачі [8, с. 101]. Подібні зауваження стосуються й проектів печаток. Згодом було виготовлено кольоровий видрук герба УНР, на якому вже проглядався овальний синій щит. Спеціаліст у галузі української геральдики Вадим Модзалевський і видатний графік Георгій Нарбут у публікації «До питання про державний герб» [27] розкритикували роботи художника Василя Кричевського, а також проекти інших розробників. Вони вважали, що гербом України слід затвердити козака з мушкетом, а Тризуб використати як нашоломник, оскільки «більше всього має за собою права з боку історичного, як гербова емблема, — золотий (жовтий) козак з рушницею на блакитному полі. Але, позаяк кожний герб може мати, крім щита, ще й нашоломник, то для нього можна вжити гербовий знак князя Володимира.

Таким робом цей герб і нашоломник будуть являтися емблемами історичної України, починаючи від перших часів її існування аж до останнього часу, бо гербовий знак князя Володимира був ухвалений за герб Української Народньої Республіки. З боку геральдичного такий герб (в щиті козак з рушницею і нашоломник — знак Володимира) не зустрічає ніяких перешкод, що до його обґрунтування і виконання. Для великого державного гербу і печатки можна буде використати старі герби українських земель..» [27, с. 127]. Цей проект герба Г. Нарбут і В. Модзалевський розробили після розпуску Центральної Ради і встановлення Гетьманату, але він не був затверджений. Зауважимо, що Г. Нарбут і М. Грушевський мали різні погляди на українську символіку, і на сьогодні є достатньо публікацій з цього питання, підтверджених архівними матеріалами [9, с. 128]. В часи Директорії гербом Української Республіки був тризуб В. Кричевського, але без вінка. Принагідно наголосимо, що А. Гречило у статті «Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського» стверджує, що деяка частина проектів гербів Г. Нарбута була знищена у львівських музеях у 1950-х роках [9, с. 106].

Тризуб фігурував на «державних кредитових білетах, банкнотах» Української Народної Республіки, згодом на грошах Української Держави гетьмана Павла Скоропадського та Директорії Української Народної Республіки (автори проектів — Георгій Нарбут, Вадим Модзалевський, Василь Кричевський та ін.). До речі, за часів Гетьмана Павла Скоропадського і за Голови Директорії УНР Симона Петлюри незмінним було зображення тризуба з хрестом.

Андрій Гречило, посилаючись на архівні матеріали, зазначає, що «... питання про прапор взагалі не порушувалося. Тож жодного прапора 22 березня 1918 р. Центральна Рада не приймала, а гетьман Скоропадський, за правління якого залишалися в обігу банкноти з написом «Українська Народна Республіка» та прийнятий Центральною Радою герб, ніяких «переворотів» для прапора не робив. Це також пояснює й подальше використання блакитно-жовтого чи синьо-жовтого прапора і за правління Директорії, і в ЗУНР, і в проектах Конституції України 1920 р.» [10, с. 117].

Вагомий внесок у галузі спеціальних історичних дисциплін (сфрагістики, геральдики) зробив історик Іван Крип'якевич. Перші

публікації І. Крип'якевича з геральдики припадають на період ще перед Першою світовою війною, коли в Галичині й Східній Україні відбувалася активна консолідація української нації, формувалася її суспільна свідомість. Тому публікації «Прапор Хмельницького» (1911), «З культури Хмельницького» (1911), «Герб України» (1914), «З козацької сфрагістики» (1917) мали безпосередній вплив на вироблення загальноукраїнської та галицької символіки. Праця вченого «Герб України» була опублікована у «Календарі товариства Просвіта на 1914 рік», і цього ж року вийшла окремим виданням у серії «Просвітні листки». В 1935 році її передрукували в «Народному ілюстрованому календарі Канадійського Фармера на рік переступний 1936». У цій праці Іван Крип'якевич подав інформацію про різні герби українських земель, що можуть претендувати на загальноукраїнський символ. Зокрема, він зауважив, що «... на монетах Володимира Великого, його синів Святополка і Ярослава Мудрого є знаки подібні до «трійці», потрійного підсвічника, уживаного по церквах... Але се ще не були герби в нинішнім значенню» [22, с. 2], а також звернув увагу на кольори прапора, вважаючи, що правильним має бути жовто-синій. Важливою з досліджуваного питання є праця І. Крип'якевича «З козацької сфрагістики», яка і досі залишається неперевершеною як щодо кількості залученого матеріалу (загалом описано 37 печаток, у т. ч. 25 загальновійськових), так і за методикою дослідження й точністю розшифрування легенд [23]. В. Модзалевський у рецензії на цю працю зазначив: «це дійсно цінна студія, зложена уважно і науково» [28]. Зауважимо, що праця вченого «Герб України» з відомих ідеологічних причин не була включена до бібліографічного покажчика І. Крип'якевича, який уклав О. Д. Кізлик до 80-річчя вченого в 1966 р. [17]. Цю помилку було виправлено у бібліографічному покажчику, який підготував Роман Крип'якевич з включенням доповнень інших дослідників [4]. Варто згадати ще деякі праці Івана Крип'якевича, в яких побіжно розглянуто питання української символіки, зокрема ті, що вийшли у видавництві Івана Тиктора: «Велика історія України» (1934–1937), «Історія українського війська» (1935–1936). У них вчений був головним співавтором і редактором.

Період національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях 1918–1920 рр. також характерний пошуками державної символіки України. На засіданні Національної Ради 13 листопада 1918 р. прийнято Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, яким проголошено Західно-Українську Народну Республіку, а також затверджено її символи. У роботі Д. Долинського «Борба українського народу за волю і незалежність : огляд подій за рр. 1918, 1919, 1920» читаємо: «Артикул V. Герб і прапор: Гербом Західно-Української Народної Республіки є: золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо жовтий. Державна печать має довкола гербу напись: Західно-Українська Народна Республіка» [14, с. 144]. Таку саму інформацію подав М. Лозинський у праці «Галичина в рр. 1918–1920» [25, с. 46]. Роман Климкевич, дослідник української символіки в США, у статті «Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки» зазначив, що при виборі державного герба УНР розгорнулася широка дискусія, в той час як у Галичині в листопаді 1918 р. питання про символіку вирішено швидко і просто. Це пояснюється тим, що герб і прапор були закорінені в житті українського населення Галичини як національні емблеми вже від середини XIX століття [19].

Після проголошення Акта Злуки ЗУНР та УНР 22 січня 1919 р. тризуб прийнято за державний герб і на західноукраїнських землях — ним замінено зображення лева на печатках. Треба наголосити, що у відносинах ЗУНР і УНР головною метою було досягнення державної єдності, яке розглядалося як засіб об'єднати сили в боротьбі проти експансії Польщі на українські землі.

У 1919 р. Закарпатська Україна перебувала в складі Чехословацької Республіки. 20 березня 1920 р. було затверджено крайовий синьо-жовтий прапор Підкарпатської Русі. Законом, ухваленим Першим соймом Карпатської України 15 березня 1939 р., було прийнято блакитно-жовтий прапор за державний, а також встановлено, що «державним гербом Карпатської України є дотеперішній герб: медвідь у лівім червонім півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і тризуб св. Володимира Великого з

хрестом на середньому зубі». Про це згадує Василь Чапля у передмові до другого видання праці О. Пастернака, присвяченій поясненню тризуба [31, с. 20]. Український письменник і літературознавець Володимир Бірчак у праці «Карпатська Україна: спомини і переживання» описував приміщення, прибране синьо-жовтими прапорами, де відбувалося засідання Першого сойму Карпатської України (існувала від 19 березня до кінця травня 1939 р.), і зацітував закони про національні символи: прапор, гімн «Ще не вмерла Україна» і герб, які зачитав український політичний діяч Закарпаття, Голова конституційно-правничої комісії Сойму Карпатської України Михайло Бращайко [5, с. 67].

Цікавою і важливою є праця О. Пастернака під назвою «Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого», яку видала «Учительська громада» в Ужгороді 1934 р. з передмовою Сергія Шелухіна [30]. Це одна з перших робіт О. Пастернака, в якій він намагався пояснити значення тризуба. Праця складається з чотирьох частин, в яких О. Пастернак розглянув як загальні питання, пов'язані з геральдикой, так і питання походження знака «київського тризуба». Він зазначив, що «київський тризуб — це герб у всіх взірцях Вел. Київського кн. Володимира Святого та його спадкоємців Святополка, Ярослава й інш., тобто всі ті взірці становлять один родовий герб, який називаю «київським тризубом». Київський тризуб є звичайним первісним гербом первісної геральдики... Київський тризуб — це нарисований образок із фігур старинної зброї, як лук, меч та інші старовинні воєнні приладдя, зложені в один образок (фігуру або піраміду)» [30, с. 17-18]. Дослідник виділив незмінні і змінні ознаки у зображенні тризуба і розглядав його як монограму, складену з літер кирилиці. О. Пастернак подав трактування тризуба різних тогочасних дослідників, зокрема барона Михайла Олександровича Таубе, російського історика, дипломата, державного діяча, вихідця із старовинного шведсько-німецького роду фон Таубе. Автор зазначив, що дослідники розглядали тризуб з різних аспектів: як символ державної влади, церковно-християнську емблему, світсько-військову емблему, геральдично-нумізматичну фігуру, монограму, геометричний орнамент. Сучасні ж дослідники тризуба Олександр Белов і Георгій Шаповалов акцентують

увагу на першому розділі другої частини праці О. Пастернака з поясненням тризуба. «Праця О. Пастернака, — стверджують вони, — безумовно містить значний, інколи дуже цікавий матеріал до історії тризуба. Але ми рахуємо за можливе вважати головною її ідею, щодо тотожності зображень тризубів на монетах князя Володимира та монограм у розшифровці Пастернака як таку, що лежить за межами історичної науки» [2, с. 452].

Зауважимо, що працю О. Пастернака перевидавали декілька разів: друге репринтне видання вийшло 1941 р. у Празі у видавництві «Пробоем» з двома передмовами Сергія Шелухіна і Василя Чаплі [31], ще інші два видання цієї праці перевидано у 1990 і 1991 роках з передмовою Богдана Якимовича «У глибину віків». У цій передмові Б. Якимович зазначив: «Безсумнівний інтерес викличе оригінальне трактування тризуба, запропоноване у цій книжці О. Пастернаком. Однак його аргументи треба розглядати лише як одну із версій, що розтлумачує походження і значення цього символу. А їх існує близько ста — висловлених різними людьми в різні часи, і — кожна з них до певної міри має право на існування» [32, с. 5]. Праця О. Пастернака вважається однією з найбільш поважних із дослідження тризуба.

Відомий український учений, історик, правознавець, дипломат Сергій Шелухін, прихильник кельтської теорії походження Русі, у передмові до праці О. Пастернака писав «Автор цієї праці про тризуб, як геральдичний знак св. кн. Володимира Київського, влучно звернув увагу на те, що вводить український тризуб в історичний і логічний зв'язок з культурним впливом в Україні греків, римлян, кельтів-галлів і веде до розкриття загадки про походження, ідею і значення знаку тризуба в Україні, як державного герба, національного знаку й релігійного символу» [30, с. 3]. Ця праця близька Сергію Шелухіну, оскільки вчений розглядає історію українського народу як розвиток окремої етнічної одиниці, що бере початок від кельтів-русів, які проживали на території сучасної Франції. У праці «Звідкіля походить Русь : теорія кельтського походження Київської Русі з Франції» [46] С. Шелухін зазначив, що Кельтська Русь, яка прийшла в Україну в кінці VII ст., на початку VIII ст. вже застала українську державність. Саме кельти принесли в Україну гальські мечі зі знаком

тризуба. Цій же тематиці присвячені й інші праці вченого, зокрема «Україна — назва нашої землі з найдавніших часів» (Прага, 1936). Крім окремих видань з досліджуваного питання, Сергій Шелухін публікував свої праці в збірниках і календарях, зокрема, його стаття «Український тризуб, жовтоблакитний прапор і козацькі уси та чуприна» надрукована у «Календарі Українського Робітничого Союзу на 1929 рік» (Скрентон, Па).

Дослідник української символіки Тадей Скотинський опублікував свою статтю «Герб України» в «Календарі Червоної Каліни на 1928 рік», а в 1935 р. надрукував у Львові популярну книжечку «Український герб та прапор» накладом Товариства «Просвіта» [37]. У вступній частині автор подав невелику розвідку про геральдику, а потім розглянув питання — яким повинен бути герб України після 1917 року і відповідно ознайомив з різними проектами герба, зокрема й проектами М. Грушевського. Т. Скотинський зазначив, що після довгої дискусії Центральна Рада прийняла закон про державний герб української держави: «Вона прийняла за той герб знак із часів найбільшої могутності української держави — герб київського великого князя св. Володимира Великого, прийняла його гербовий знак — тризуб» [37, с. 20-21]. В цій праці він виклав пояснення тризуба, зібрані з різних джерел. Автор розглянув у тризубі монограму Володимира Великого. З цим тлумаченням Т. Скотинського у рецензії на це видання полемізує український історик, критик Теофіл Коструба [21]. Він зазначив, що питання герба слід вивчити більш глибоко. «Мусимо прийняти, — пише він, — що до тризуба мали право всі т. зв. Рюриковичі, тому скорше треба тризуб уважати за родовий знак, не прив'язаний лише до київського стола ... Отже, авторовій інтерпретації дуже трудно вдержатися» [21, с. 415]. Розглядаючи кольори прапора, Т. Скотинський зазначив, що «український національно-державний герб є золотий (жовтий) тризуб на блакитному полі, а національно-державна барва жовтоблакитна», і тому «при поземному поділі щита на два поля геральдичний закон приймає горішнє поле за перше, більше почесне, а долішнє поле за друге, побічне. Тим-то в горішньому полі, або в горішній смузі українського прапору, мусить бути барва жовта, а в другому, в долішньому — блакитна» [37, с. 33]. Цю

думку не підтримав Т. Коструба, який вважав, що автор взяв замалий період для дослідження кольорів національного прапора, бо почав з XIX ст. Він рекомендує авторові ознайомитися з працями інших дослідників, зокрема І. Крип'якевича, С. Томашівського, К. Широцького, оскільки вони вважають, що українські національні кольори існували ще в Галицько-Волинській державі.

Українській символіці значну увагу приділив український геральдист Микола Битинський, який з кінця 1920 р. перебував у таборах інтернованих вояків Армії УНР у Польщі. У таборі М. Битинський підготував і видав збірку текстів для козаків «Наша Батьківщина — Україна» [29], в якій окремий розділ «Державно-національні відзнаки України» присвятив українській символіці. В календарі-альманасі кубанських емігрантів «Вольное казачество — Вільне козацтво» на 1930 рік він опублікував ґрунтовну розвідку російською мовою «Казачьи гербы», в якій подав основні відомості з геральдики, зокрема виникнення окремих козацьких гербів, особливо запорізьких козаків [3]. Автор вважав державним гербом України тризуб і зауважив, що при прийнятті національного державного герба завжди звертаються до своїх старих регалій, які мають за собою традиційну силу історичного процесу. Так вчинила Україна, обравши своїм державним гербом, після ліквідації герба царського, знак київського князя Володимира Великого — тризуб. У 1939 р. на замовлення уряду УНР в екзилі М. Битинський створив комплекс символів України, серед них — великий, середній й малий державні герби. Лейтмотивом цієї праці стала соборність українських земель, які на час створення проектів перебували в складі різних державних утворень: Чеської Республіки, Другої Речі Посполитої, Румунського королівства, СРСР.

Підсумком утвердження поняття українських національних символів за 1918–1920 рр. можна вважати два проекти Конституції України. У 1920 р. у Львові коштом Всеукраїнської Національної Ради побачило світ видання «Устрій Української Держави : проекти Конституції Української Народньої Республіки» за редакцією д-ра Степана Барана і д-ра Івана Липи [45]. У ньому опубліковано два проекти конституції — один ухвалила Всеукраїнська Національна Рада в травні 1920 р., другий створила «Правительственна Комісія по виробленню Конституції Української

Держави 1-го жовтня 1920 р.». В проектах зазначено, що «Державними барвами Української Держави є барви синя-жовта», а «Державним гербом Української Держави є тризуб золотої барви на синьому тлі» [45, с. 10]. Крім того, в проекті Правительственной Комісії зазначено, що «Прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора» і «Прапор торговельної фльоти є синій-жовтий» [45, с. 34].

Отже, традиція українських національних кольорів дуже давня і сягає старокняжих часів, правда, змінювалися способи укладання барв та їх розміщення на прапорі і гербі. Відомий історик Володимир Січинський у праці «Український національний знак і прапор» зазначив, що перші відомості про барви на гербі українських князів походять з XIII століття [36]. Герб Львова, який надав містові галицько-волинський князь Лев (1264–1300), мав жовті і блакитні кольори — лев жовтого (золотого) кольору на блакитному полі. Власне кажучи, — це стояча фігура лева з закрученим хвостом, що спирається на скелю. Його опис подав Іван Крип'якевич у праці «Герб України» [22], яку ми вже згадували вище. Вчений подав інформацію про козацькі прапори XVI–XVII ст., зокрема вказав, що жовто-блакитні кольори були на військових прапорах. І. Крип'якевич і сучасні дослідники вважають, що в ті часи важливішими були самі герби, а не їхні кольори. Автор зазначив, що українські козацькі прапори мали також малиновий колір, зокрема прапори Богдана Хмельницького. Крім того, в козацькі часи на національному гербі була зображена фігура українського козака з рушницею і шаблею на світло-голубому полі. В цій же праці І. Крип'якевич схиляється до варіанта жовто-синього прапора, хоча в «Історії України» (Київ, Львів, 1918) наголосив, що на мітингах, зібраннях по обидва боки кордону використовують також прапори синьо-жовтих кольорів [24, с. 77].

Упродовж 1933 року в «Літописі Червоної Калини» було опубліковано історико-документальний роман Юрія Горліс-Горського «Холодний Яр», у якому змальовано події після окупації України радянською Росією. На Наддніпрянщині існувала «Холодноярська Республіка», яка вела боротьбу за Українську державу аж до 1922 р. з гімном «Ще не вмерла Україна», під українським жовто-блакитним прапором УНР з написами «Полк гайдамаків

Холодного Яру» і «Ми поляжем, щоб славу, і волю, і честь, рідний краю, здобути тобі» та чорним прапором з гербом України і написом з одного боку «І повіє огонь новий з Холодного Яру», з другого: «Воля України — або смерть!» [6, с. 28]. Праця мала великий успіх у читачів, особливо у молоді, тому в 1934 р. коштом сотника армії УНР Івана Зуба за сприяння митрополита Андрея Шептицького цей роман виходить як окреме видання. Друге видання опубліковано у двох частинах: перша — у 1935 р., друга — у 1937 р. [6].

Сучасні дослідники української символіки використовують і аналізують праці дослідників міжвоєнного періоду М. Грушевського, І. Крип'якевича, О. Пастернака, Т. Скотинського, В. Дзиковського, також у їхньому розпорядженні є архівні матеріали, що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Зокрема, Дмитро Розовик у публікації «Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.)» оприлюднив архівні документи, що стосуються досліджуваного питання [33].

Дуже влучне визначення слова «гімн» подав Володимир Трембіцький у вступі до праці «Ще не вмерла Україна» (Нью Йорк, 1973): «Гімн — це своєрідна музична емблема чи інсигнія народу, держави. Це офіційна пісня, що символізує всю націю, її духовність, її історичне минуле, ідею її майбутнього та весь авторитет її, як одиниці особливо перед зовнішнім світом» [38, с. 36].

Національний гімн «Ще не вмерла Україна» вперше прозвучав 10 березня 1865 р. в Перемишлі на першому в Західній Україні шевченківському концерті. Після прем'єри пісня стала настільки популярною, що вважалася народною. Насправді ж слова до національного гімну «Ще не вмерла Україна» написав етнограф Павло Чубинський (1839–1884), родом із Борисполя на Київщині. Не виключено, як вважають дослідники, що на цей гімн мав вплив польський «Марш Домбровського», більше відомий за версією «Jeszcze Polska nie zginieła», який П. Чубинський почув від польських повстанців на засланні в Архангельській губернії. Текст Павла Чубинського вперше опубліковано у львівському часописі «Мета» у січні 1864 р. Незабаром галицький композитор

о. Михайло Вербицький поклав його на музику. Ця потужна патріотична композиція одразу здобула велику популярність серед всього свідомого українства. Марко Антонович і Михайло Драгоманов згадують, що у Києві в 1890-х роках молодь виконувала гімн «Ще не вмерла Україна» на мотиви чеської народної пісні. Згодом цей гімн поклав на музику і Микола Лисенко.

Упродовж певного історичного періоду найбільш популярним українським гімном був твір Олександра Кониського «Боже Великий Єдиний» на музику Миколи Лисенка. Його переважно виконували (і виконують тепер) у церквах Західної України. Не набув популярності гімн на слова Івана Франка «Не пора, не пора, не пора» (музика Дениса Січинського), ідея якого полягала в тому, що Україна не може довічно «москалеві й ляхові служити», що пора для України жити під її прапорами. Як зазначив відомий історик і геральдист, професор В. Трембіцький, «Гімн “Не пора, не пора, не пора” мав усі шанси стати всенациональним гімном, якби не трудне його вокальне виведення та дещо образливе, на думку деяких кіл, називання народів, з якими український нарід постійно межує і перебував переважно у воєнному стані, борючись за визволення та усамостійнення» [38, с. 101]. Під час визвольних змагань 1917–1920 рр. на Наддніпрянщині роль національних гімнів виконували три пісні: «Заповіт» Т. Шевченка, «Вічний революціонер» І. Франка і «Ще не вмерла Україна» П. Чубинського, до всіх них музику написав М. Лисенко. Ці твори були просякнуті великим патріотизмом та любов'ю до рідного краю, до Бога, до народу, до історичного минулого, культури. Основна ідея в українських гімнах — народ є господарем української землі, шанувальником своїх історичних пам'яток.

Володимир Трембіцький присвятив гімну «Ще не вмерла Україна» окреме дослідження, яке вийшло 1973 р. у Нью-Йорку, а 2003 р. було перевидано у Львові [38]. В окремий розділ вчений виділив історичний розвиток гімну П. Чубинського. Відзначив також думку П. Чубинського, що без музики о. М. Вербицького чи М. Лисенка гімн «Ще не вмерла Україна» був би просто патріотичним віршем.

Перше виконання пісні «Ще не вмерла Україна» як державного гімну відбулося в історичний момент — у день проголошення в Києві самостійності України 22 січня 1918 року, коли

Українська Центральна Рада проголосила IV Універсал. Присутні відспівали врочисто, навколішки, «Заповіт» Т. Шевченка та пісню-гімн «Ще не вмерла Україна». Восени 1918 р. в Українській Республіці офіційно прийнято гімн на слова П. Чубинського з музичним оформленням о. М. Вербицького.

Через рік, після злуки 22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР, пісня стала офіційним гімном на всій території, охопленій українською державністю. Згодом, 15 березня 1939 р., її було затверджено державним гімном Карпатської України. Відзначимо, що впродовж 1919–1939 рр. закарпатські русини як гімн використовували патріотичний вірш Олександра Духновича «Я русин єсмь і буду». Після поразки українців у будівництві незалежної держави гімн «Ще не вмерла Україна» більшовицька влада визнала проявом націоналізму.

Незважаючи на те, що Українська Національна Рада у Львові 1918 року вирішила виконувати в Галичині старий гімн громадського діяча, поета о. Івана Гушалевича «Мир вам, браття, всім приносим», громадськість та Українські січові стрільці на офіційних святах послуговувалися лише гімном П. Чубинського — М. Вербицького «Ще не вмерла Україна».

Гімн «Ще не вмерла Україна» передруковували також у багатьох збірниках. Так, в роки Першої світової війни він побачив світ у збірнику українських бойових пісень — «Співаник з великих днів» за редакцією Богдана Лепкого [48]. Ілюстрації до цього видання виконали Б. Лепкий і О. Кульчицька. Надрукований у Відні «Співаник» роздавали українським воякам австрійської армії та полоненим воякам української національності російської армії в таборах полонених в Австрії та Німеччині. Богдан Лепкий високо цінував виховно-громадянське значення рідної пісні та розумів її потребу.

Гімн «Ще не вмерла Україна» передруковували у західноукраїнських та еміграційних календарях, у збірниках пісень у рубриці «Патріотичні гімни» та інших виданнях, крім шкільних підручників (через історичні обставини — польську окупацію Галичини після поразки національно-визвольних змагань).

Слід зауважити, що В. Трембіцький у згаданій праці зазначив, що газета «The New York Times» опублікувала замітку, присвячену українському гімну. В ній був наведений текст, правда, не

точний переклад англійською мовою, українського гімну «Ще не вмерла Україна» [50]. На думку автора, це підтверджувало, що національний гімн набув значення державного гімну Української Республіки і за межами країни. Також гімн «Ще не вмерла Україна» був опублікований в англomовному збірнику «Songs of Ukraine» (1916) у рубриці політичні і патріотичні пісні [49, с. 172-175].

Отже, українські національно-державні символи продовжували формуватися впродовж буремних 1917–1920 років. Українська символіка опиралася на історичні традиції давніх форм української державності. Народ вбачав у національній символіці риси українського характеру, самобутність і код нації. Дослідники української символіки міжвоєнного періоду зробили важливий внесок у геральдичну науку, присвячену національному гербу, прапору і гімну.

1. *Белов О.* Український тризуб : історія дослідження та історичний реконструкт / *Олександр Белов, Георгій Шаповалов.* — Київ ; Запоріжжя : Дике Поле, 2008. — 264 с. : іл.
2. *Белов О. Ф.* Праця *О. Пастернака* «Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого» як приклад спроби відгадування значення тризуба / *О. Ф. Белов, Г. І. Шаповалов* // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2010. — Вип. 28. — С. 451-454.
3. *Битинський М.* Казачьи гербы / *Микола Бытинський* // Календарь-альманах «Вольного казачества — вільного козацтва» на рік 1930. — Прага : Славянское Отд-ние при Тип. Aloise Fišera, Praha, 1930. — С. 99-129 : іл. — (Библиотека «Вольного Казачества — Вільного Козацтва»).
4. Бібліографія друкованих праць Івана Крип'якевича // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / відп. ред. *Ярослав Ісаєвич*, упоряд. *Феодосій Стеблій* ; Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2001. — С. 17-74. — (Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність ; 8).
5. *Бірчак В.* Карпатська Україна : спомини і переживання / *Володимир Бірчак.* — Прага : Надія в поході, 1939. — 91 с.
6. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр. [Частина перша] / *Юрій Горліс-Горський.* — 2-ге вид. — Львів : накладом сотн. Івана Зуба, 1935. — 173, [3] с. : карти ; Друга частина. — Львів : Дешева книжка, 1937. — 368 с. : іл.

7. *Гречило А.* До питання про національний прапор / *Андрій Гречило* // Пам'ятки України. — 1989. — № 4. — С. 44-48.
8. *Гречило А.* Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського / *Андрій Гречило* // Український археографічний щорічник. — Київ, 2007. — Вип. 12. — С. 99-106.
9. *Гречило А.* Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках / *Андрій Гречило* // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Львів, 2006. — Т. 252 : Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 114-142.
10. *Гречило А.* Українська територіальна геральдика / *Андрій Гречило*. — Львів : Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського, 2010. — 279 с. : іл.
11. *Грушевський М.* Ілюстрована Історія України / *М. Грушевський*. — Київ ; Відень : Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України «Дніпросоюз», 1921. — 575 с. : іл.
12. *Грушевський М.* На порозі нової України: гадки і мрії / *Мих. Грушевський*. — Київ, 1918. — 120 с.
13. *Дзиковський В.* Герб України / *Василь Дзиковський*. — Львів, 1917. — 32 с. — (Видання Артистичної Горстки і Пресової Кватири У.С.С. в Полі / під ред. *М. Голубця* ; чис. 3).
14. *Долинський Д.* Борба українського народу за волю і незалежність : Огляд подій за рр. 1918, 1919, 1920 / *Д. Долинський*. — Вінніпег, Ман. : накладом «Руської Книгарні», [1920]. — 246 с.
15. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Том I : Доба Центральної Ради / *Дмитро Дорошенко*. — Ужгород, 1932. — 437, XXI с.
16. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) : [в 4 ч.]. Ч. 1 : Галицька Руїна 1914–1917 років / *Дмитро Дорошенко*. — Львів : Червона Калина, 1923. — 131 с. : іл.
17. *Іван Крип'якевич* : бібліогр. покажчик / уклад. *О. Д. Кізлик* ; Львів. держ. наук. б-ка. — Львів, 1966. — 79 с.
18. *Климкевич Р.* Діяльність М. Грушевського в царині української геральдики / *Роман О. Климкевич* // Український Історик. — 1966. — № 1-2. — С. 82-90.
19. *Климкевич Р.* Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки / *Роман Климкевич* // Український Історик. — 1967. — № 3-4. — С. 109-115.
20. Конституція України. Стаття 20 : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>. — Назва з екрана.

21. *Коструба Т.* [Рец. на кн.]: Скотинський Т. Український герб та прапор: 3 26 образками й 1 колірною таблицею. (Львів : Видання Т-ва «Просвіта», 1935) / *Теофіл Коструба* // Записки Чина Св. Василя Великого. — Львів, 1935. — Т. VI, вип. 1-2. — С. 414-416.
22. *Крип'якевич І.* Герб України (з 10 ілюстраціями) / *Іван Крип'якевич.* — Львів : Накладом Т-ва «Просвіта» у Львові, [1914]. — 16 с. : іл. — (Просвітні листки ; чис. 36).
23. *Крип'якевич І.* З козацької сфрагістики / *Іван Крип'якевич.* — [Львів], [1917]. — 16 с. — Відбиток із «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 123/124.
24. *Крип'якевич І.* Коротка історія України для початкових шкіл та 1-ої класи гімназій (з багатьма малюнками, 2-ма історичними мапами та найважливішими датами з історії України) / написав *Іван Крип'якевич.* — Київ ; Львів ; Відень : Укр. вид. Т-во «Вернигора», 1918. — 85 с. : іл., 2 іст. мапи. — (Шкільна секція ; чис. 16).
25. *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920 / *Др. Михайло Лозинський.* — Відень : Institut Sociologique Ukrainien, 1922. — 228 с. — (Українська революція. Розвідки і матеріали ; кн. 5).
26. Малий словник історії України / *В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода* та ін. — Київ : Либідь, 1997. — 464 с.
27. *Модзалевський В.* До питання про державний герб / *В. Модзалевський, Г. Нарбут* // Наше минуле. — 1918. — Чис. 1. — С. 119-128.
28. *Модзалевський В.* [Рецензія] / *В. Модзалевський* // Книгар. — 1918. — № 14. — Ст. 582-583. — [Рец. на кн.]: Крип'якевич І. З козацької сфрагістики / *Іван Крип'якевич.* — [Львів, 1917].
29. Наша Батьківщина — Україна : Короткий курс українознавства для козаків. — [Щипорно] : Вид. Культурно-Освітнього відділу 6 дивізії, [1922]. — 115, [1] с. : діагр., карт., табл.
30. *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого / *О. Пастернак.* — [Ужгород] : накладом «Учительської Громади» в Ужгороді, 1934. — 42, [2] с.
31. *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого / *О. Пастернак.* — 2-ге вид. — Прага : Укр. Вид-во «Пробоем», 1941. — 46, [1] с.
32. *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого / *О. Пастернак.* — Київ : Веселка, 1991. — 46, [1] с. : іл.

33. Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / підгот. *Д. Ф. Розовик* // Український історичний журнал. — 1999. — № 4. — С. 117.
34. *Різниченко В.* Герб України / *Василь Різниченко* // Шлях. — 1918. — Чис. 3. — С. 53-58.
35. [*Сімович В.*]. Наш національний герб і наш національний колір / *Василь Верниволя* // «Розвага» : Ілюстрований календар на р.р. 1916 і 1917 : Памятна книжка полонених українців. — Фрайштадт : Вид. Укр. Таборової Орг. в Фрайштадті. Заходом Вид. Т-ва ім. Івана Франка. З таборової друк. Союза Визволення України, 1916. — С. 50-53 : іл.
36. *Січинський В.* Український національний знак і прапор / *В. Січинський* // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1938 рік. — Львів, 1937. — С. 9-14 : іл.
37. *Скотинський Т.* Український герб та прапор : з 26 образками й 1 колірною таблицею / *Тадей Скотинський*. — Львів : накладом Т-ва «Просвіта», 1935. — 37, [3] с. : іл. — (Видання Товариства «Просвіта» ; чис. 812 ; кн. 6).
38. *Трембіцький В.* Національний гимн «Ще не вмерла Україна...» та інші українські гимнові пісні / *Володимир Трембіцький*. — 2-ге, переробл. і допов. вид. — Львів : НТШ, 2003. — 174 с. : іл.
39. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939 : бібліогр. покажчик. Т. 1 : 1914–1919 / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаніка ; уклад.: *Л. І. Ільницька* (кер. проекту), *Т. М. Дубова*, *Л. Я. Кужель*, *Н. А. Рибчинська*, *Л. Т. Суц* ; передм. *М. М. Романюка* ; відп. ред. *М. М. Романюк*. — Львів, 2010. — 472 с.
40. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939 : бібліогр. покажчик. Т. 2 : 1920–1923 / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаніка ; уклад.: *Л. І. Ільницька* (кер. проекту), *Л. Я. Кужель*, *Н. А. Рибчинська*, *Л. Т. Суц*, за участю *Т. М. Дубової* ; передм. *М. М. Романюка* ; відп. ред. *М. М. Романюк*. — Львів, 2012. — 804 с.
41. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939 : бібліогр. покажчик. Т. 3 : 1924–1927, у 2 кн. Кн. 1 : 1924–1925 / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаніка, відділ наукової бібліографії ; уклад.: *Л. І. Ільницька* (кер. проекту), *Т. М. Дубова*, *І. А. Жеваженко*, *Л. Я. Кужель*, *І. В. Морозова*, *Н. А. Рибчинська*, *М. А. Шуварик* ; передм. *М. М. Романюка* ; відп. ред. *М. М. Романюк*. — Львів, 2015. — 448 с.

42. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939 : бібліогр. покажчик. Т. 3 : 1924–1927, у 2 кн. Кн. 2 : 1926–1927 / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, відділ наукової бібліографії ; уклад.: *Л. І. Ільницька* (кер. проекту), *Т. М. Дубова, І. А. Жеваженко, Л. Я. Кужель, І. В. Морозова, Н. А. Рибчинська, М. А. Шуварик* ; передм. *М. М. Романюка* ; відп. ред. *М. М. Романюк*. — Львів, 2016. — 449-1022 с.
43. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939 : бібліогр. покажчик. Т. 4 : 1928–1931, у 2 кн. Кн. 1 : 1928–1929 / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, відділ наукової бібліографії ; уклад.: *Л. І. Ільницька* (кер. проекту), *Т. М. Дубова, Л. Я. Кужель, І. В. Морозова, Н. А. Рибчинська* ; відп. ред. *М. М. Романюк*. — Львів, 2018. — 498 с.
44. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939 : бібліогр. покажчик. Т. 4 : 1928–1931, у 2 кн. Кн. 2 : 1930–1931 / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, відділ наукової бібліографії ; уклад.: *Л. І. Ільницька* (кер. проекту), *Т. М. Дубова, Л. Я. Кужель, І. В. Морозова, Н. А. Рибчинська* ; відп. ред. *М. М. Романюк*. — Львів, 2018. — С. 499-1044 с.
45. Устрій Української Держави : проекти Конституції Української Народньої Республіки / Вступ. слово Президії Нац. Ради ; [За ред. *С. Барана і І. Лити*]. — Львів : Заходом і коштом Всеукр. Нац. Ради. З друкарні Ставропиг. Ін-ту під управою Ю. Сидорака, 1920. — 56 с.
46. *Шелухін С.* Звідкіля походить Русь : теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. З орієнтовочною картою / *Сергій Шелухин*, проф. Українського Університету в Празі. — Прага: «Словянський відділ» при друк. *Ā. Fišer, Strašnice*, 1929. — 128 с. : карт.
47. *Шрамченко Святослав.* День Української Державної Фльоти / написав *Р. Шрамченко*, лейт. фльоти // Літопис Червоної Калини. — 1933. — Чис. 6. — С. 13-15.
48. Ще не вмерла Україна : співаник з великих днів / впорядкував і рисунками прикрасив *Богдан Лепкий*. — Відень : накладом Укр. Культурної Ради, 1916. — 62 с. : іл., ноти.
49. Songs of Ukraine (with Ruthenian poems) / translated by *Florence Randal Livesay*. — London ; Paris ; Toronto ; New York : J.M. Dent & Sons : E.P. Dutton & Co., 1916. — 175, [1] p.
50. Ukraine new Anthem : translation of the National Anthem adoptet by the Republic // *The New York Times*. — 1918. — May, 17.